

A KELET-EURÓPAI „GUTSWIRTSCHAFT” PROBLEMATIKÁJÁHOZ: ROBÓTMUNKA ÉS BÉRMUNKA A FÖLDESÚRI MAJORSÁGOKON A XVI—XVII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON*

I.

I. A földesúri önkezelésű gazdálkodás kibontakozásának első hulláma az 1530—1540-es években érte el Magyarországot.¹

A gyarapodó majorságföldek megmunkálása részben saját munkaeszközöket, igájukat használó jobbágyok robotjával történt, így a feudális munkajáradék súlyosodó igénybevételére vezetett. Ha az 1514. évi parasztháború véres megtorlását tetéző országgyűlési cikkelyekben előírt heti 1 napos robotkötelezettség közvetlenül ezután többnyire még kihasználatlanul maradt,² a század derekára a helyzet mindinkább megváltozott. Ezt tükrözi az 1548. évi törvény, amely — amikor ötféle majorsági munkában: szántásban, vetésben, szénakaszálásban, aratásban, szőlőművelésben, továbbá bor- és élelemfuvarozásban jelölte meg a robotkötelezettség tartalmát — egyben már feljogosította a földesurat, hogy szőlőmunka, valamint kaszálás és aratás idején hetenként 2 robotnapot sajátítson el (úgy azonban, hogy ezt más hetekre betudva, évi 52 napnál többet ne követelhessen);³ erre vall a részadatok sora is. A gyulai uradalom 1525. évi urbáriumuma még csak 2 nap kaszás- és 1 nap aratási robotot ír elő; az 1559. és 1561. évi szövegezés szerint viszont a jobbágyok többnyire „minden munkára és szolgálatra kötelesek”, „szántani, vetni s egyéb szolgáltatásokat ellátni tartoznak”.⁴ A kanizsai vártartomány 1530. évi urbáriumuma még viszonylag korlátozott robotteherről ad számot: ekénként 2 hold őszi, 1 hold tavaszi vetés megmunkálását, telkenként 1—2 nap kaszásrobotot szab ki (bár már többhelyütt „tenentur metere pro officialis voluntate”); 1550-es évekből származó jobbágylevelei azonban már — a gyakori földfoglalások mellett — a robot elviselhetetlen növeléséről panaszkodnak.⁵ A pozsonyi uradalomban a váraljai zsellérek korábban évenként 7 napot robotoltak, 1574-ben már 60 napot.⁶ A kapuvári uradalomban — ahol a XV. század végi urbárium még nem írt elő munkajáradékot, s 1507-ben csak borfuvarozási, 1518—1519-

* Az Észtt SzSzk Tudományos Akadémiája által rendezett, Kelet-Európa XVI—XIX. századi agrártörténete kérdéseit tárgyaló nemzetközi kollokviumon (Tallinn, 1970. aug. 7—8.) elhangzott előadás.

¹ Részletesen *Maksay F.*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958. 17. s. köv. l.; *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. 152. s. köv. l.

² Lásd pl. a lékai és kanizsai vártartomány 1519-i, egy Turóc megyei nemesi birtok 1520-i, a kisvárdai uradalom 1521. évi urbáriumát. — OL DL. 37007; A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára (=Zichy-okmt.). XII. k. Bp. 1931. 343—64. l.; OL Garamszentbenedeki konvent lt. Protocollum B. fol. 7.

³ 1548: 33—38. tc.; vö. 1553: 10—12. tc.

⁴ Gyula város oklevéltára 1313—1800. Bp. 1938. 88., 289., 348. l.

⁵ Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerk. *Maksay F.* Bp., 1959. 133—42. l.; Jobbágylevelek. Szerk. *H. Balázs É.* Bp. 1951. 25—31. l.

⁶ Urbáriumok. 194. l.

ben néhol kaszás- és hídjavító robot tűnt fel — az 1584. évi urbárium „az egész Rábaközben és uram ő nagysága több tartományában” már ilyen elrendelt szolgálatot említ: „hogy harmadot járjanak . . . Továbbá Szent Iván naptul fogva Kisasszony napig az takarásra fele”. Ezt a harmad-, illetve nyáridőben másodhetenkénti robotot évente még 3 hét várépítő-hídjavító munka tetézte.⁷

Az allodiális gazdálkodás kibontakozása *másfelől* együtt járt az uradalmi felszerelés és bérmunka többé-kevésbé széles körben való alkalmazásával is, amikor a béresek, majorosok, kertészek, pásztorok, illetve aratók, napszámok részben az uradalom jobbágjai, zsellérei közül kerültek ki.

Földesúri béresekről, cselédekről („mercenarii et alii servitores nobilium, qui proprio victu et amietu dominorum suorum utuntur”) már a Mohács előtti törvényekben és gazdasági iratokban olvashatunk.⁸ A következő évtizedekben gyakran találkozunk velük (allodiator, allodiatrix, mercenarii et servitores allodiorum, pastores in allodiis, hortulanus, és egyéb elnevezés alatt) gazdasági számadásokban — így a Nádasdy-birtokok 1540–1550-es évekbeli számadásaiban —, urbáriumokban, uradalmi utasításokban, többnyire együtt említve bizonyos majorsági felszereléssel, „béres ekékkel”.⁹ A szatmári kincstári uradalom provizora is azt javasolta 1572-ben a szepesi kamarának, hogy az uradalom 4 allodiátúrájához — erős robotoltatáson kívül — egyenként 4 ekét tartsanak, 8 ökörrrel és 3 béressel, amikor is nem kell, hogy minden béres felnőtt legyen, mert „akadnak két-három gyermekes emberek, akiket fel lehet fogadni”.¹⁰ — A majorkodó urak állandó cselédeken kívül alkalmi-időszaki munkásokat is dolgoztattak („diversos laboratores tam vinearum domini, quam agriculturæ allodiorum”): arató- és kaszánapszámókat, részes aratókat-cséplőket, kapásokat-szőlőmunkásokat.¹¹ A kapálási részben napszámók, részben robotosok végeztek, — írta elő a kanizsai uraság 1564. évi utasítása; az udvarbíró az uradalom saját szőleit „partim subditorum gratuita opera . . . , partim vero mercede . . . operariis conductis” műveltesse, — rendelkezett a munkácsi vártartomány 1570-i instrukciója.¹²

Ha az imént olyan gyakorlatot szemlélhettünk, amikor *ugyanaz a földesúr* robotmunkát is, bérmunkát is alkalmazott, utalnunk kell azokra az esetekre is, amikor *ugyanazok a jobbágys* egyes munkafajtaikat ingyen, másokat fizetségért teljesítették. A munkaviszonyok két típusú átmeneti formában kapcsolódtak össze: helyenként magáért a kényszerűen előírt robotért — másutt csak a kiszabott roboton felül munkatöbbletért — ugyancsak előírt összegű (pénzbeli, esetleg természetbeni) munkabért adtak; a robotot olykor

⁷ OL DI 36992, 36994, 36983, 37007; U. et C. 56 : 33

⁸ 1522: 1., 1523: 24. tc.; 1524: Gyula város oklevéltára. 86. old.; stb.

⁹ Pl. Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540–1550-es számadásaiból. II. k. Bp. 1959. 11., 14., 31., 36., 196. l.; Alsószeleste, 1555–1580: Agrártörténeti Szemle (=AtSz.), 1961. 3–4. sz. 447–49. l.; Kapuvár, 1584: OL U. et C. 56 : 33. — Utóbbiból kitévően a majorbeli béreses és pásztorok, urasági kertészek és vincellérek itt többnyire elszegényedett zsellérek sorából kerültek ki; volt köztük egykori egésztelkes is, aki sessióját pusztán hagyva állt béresnek más faluban, de egész- vagy féltelkét megtartó jobbágy is, aki szolgálata idejére a földesúri terhektől mentességet élvezett: „szabadossá” vált.

¹⁰ OL Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 913.

¹¹ *Acsády I.*: Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bp. 1889. 125., 142. l.; Kultúrtörténeti szemelvények. II. k. 20., 25. l.; Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (=MGtSz.), 1896. 108. l.; 1898. 345. l.; 1905. 199–200. l.

¹² MGtSz., 1894. 68. l.; 1896. 68. l.

urasági igával teljesítették; majorsági béresnek néhol telkesjobbágyot rendeltek ki; stb. Az 1525. évi gyulai urbárium az allodiális gabonatermés kicséplését robotban kívánta Gyula mezőváros zselléreitől, ámde cséplőrszt (tizedet) biztosított számukra.¹³ Az ugyanez évi világosvári urbárium szerint a várnagy mercenariusokat „jó jobbágyok” közül állított.¹⁴ Az 1527. és 1553. évi esztergomi urbárium szerint a servitiumként követelt kaszálásért, szénagyűjtésért, aratásért pénzfizetség járt.¹⁵ Az 1554. évi hédervári urbárium, amikor egyfelől „az heti munkán kívül” a György- és Mihály-napi cenzus helyett is úrdolgát követelt, a „megírott robotával” el nem végezhető mezőgazdasági munkákat „ura pénziért” végeztette a jobbággal.¹⁶ Az 1558-i egi urbárium nagyrészt ingyenmunkákat írt elő, az ezen felül teljesített (pl. kaszásrobot-) többletért azonban fizetséget (amelyet betudtak a Mihály-napi cenzusba), végül bizonyos munkákért (pl. várbeli ígás- vagy gyalogszolgálatért) pénzbeli vagy természetbeni napibért. A komáromiak 1562-ben kaszásrobotért naponta egy kocka sót kaptak. A nagybányai uradalomban 1566-ban a kaszásrobotosoknak néhol élelmezést adtak, illetve a többletért pénzért (bár kisebbet, mint a fogadott napszámosoknak). Az 1574. évi pozsonyi urbárium szerint egyes községek kaszásokat, szénahordókat napszámért (ám a szokásosnál alacsonyabért) voltak kötelesek kiállítani.¹⁷

A bérért végzett munkára néha ránehezedtek a gazdaságon kívüli kényszerláncai, a robotszolgálatot esetenként átszőtték a bér munkaviszonyok szálai.

2. A majorsági terjeszkedés *második* hulláma, a XVII. század első felében,¹⁸ nem a fizetett munka növekvő alkalmazásával, hanem a jobbágyrobot elsajátításának módfeletti fokozásával járt együtt.

A robotnövelés előrehaladó folyamata egyrészt elsöpörte ama korábbi, a XV. század második felére jellemző állapot maradványait, amikor a munkajáradék általában csekély súllyal bírt: nem szerepelt a jobbágyterhek között, vagy az elvégzendő munka mennyisége és mineműsége szerint határozottan és viszonylag alacsonyan volt megszabva az urbáriumokban;¹⁹ másrészt messze túllépte az 1514. évi megtorló törvényben alaposan megemelt robotelőírás — hetenként 1 napos — mértékét is; s a szerjálás ún. harmadhetes, ill. másodhetes rendszerén keresztül (ami átszámítva heti 2, ill. 3 napot jelentett) hovatovább a robot korlátolatlan igénybevételének egyre szélesebb körű gyakorlatába torkollott.²⁰ Ekkor immár a jobbágyoknak „semminemű szabott ro-

¹³ Gyula város oklevéltára. 87—90. l.

¹⁴ OL DI. 37000.

¹⁵ Egybevetésül közli *Fügedi E.*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 1960. 1—3. sz. 97—98. l.

¹⁶ A Hédervári-család oklevéltára (=Hédervári oklt.). II. k. Bp. 1922. 185—86. l.

¹⁷ A komáromi adatot lásd MGtSz. 1897. 492. l. (vö. OL U. et C. 4 : 45); a többi: Urbáriumok. 179—180., 621., 624., 695., 697—99., 704—05., 711. l.

¹⁸ A majorkodás lehanyaglásáról szóló korábbi tétellel szemben, az allodiális terjeszkedés előrehaladása a XVII. század első felében — történetírásunknak ma már „közfelfogása”. — Vö. AtSz., 1961. 1. sz. 137. l.

¹⁹ *Pach* i. m. 48—9., 170., 215. l.

²⁰ A harmadhetes rendszerre lásd pl. az ecsedi dominium 1648. évi és 1672-i, a harmad- és másodhetes rendszer kombinálására a sárvár-kapuvári uradalomnak már 1586-i és 1597-i urbáriumát; heti 3 napos robotra az 1641. évi eszei urbáriumot; heti 4 napos szolgálatra a Szabolcs-Szatmár megyei Ibrányi-birtokok 1656. évi urbáriális

bottya nincsen, hanem az midőn mi kívántatik, tartoznak parancsolt robottyokat végben vinni”.²¹

Megjegyezendő azonban: a limitálatlan, parancs szerinti robotoltatás nem a majorkodás XVII. századi új hullámának fejleménye, hanem már a XVI. század 70-es éveitől kezdve sok helyütt megjelent. A tapolcai apátság 1570. évi urbáriumuma már úgy rendelkezett, hogy a jobbágyok „ad omnia servitia pro libitu domini compellantur”, s a földesúr Krasznahorkán is már 1578-ban „cogit eos toties, quoties opus est”.²² A lévai vártartomány alattvalói 1589-ben „iuxta arbitrium domini magnifici debent subire omnes labores necessarios”; az erdőd-szatmári uradaloméi 1592-ben „serviunt ad libitum capitaneorum et provisorum . . . sine ulla discretione”; a szepesvári uradalom vár körüli falvainak lakosai 1596-ban „tenentur omnes labores . . . quando illis iniungetur, praestare”.²³

A XVII. század folyamán azután se szeri, se száma a hasonló eseteknek. Ilyenekről számolnak be, többek között, az 1601. évi madai, az 1602-i csábrágszitznyai, az 1608-i sárvár-kapuvári, az 1625-i adorjánvári, az 1632-i derencsényi, az 1636-ban kelt csetneki, az 1643-ból származó serkei, az 1672. évi murányi, az 1688. évi nagybányai, az 1689. évben kelt — a század közepére visszatekintő — sárospataki, az 1690-ben készített szendrői urbáriumok.²⁴ S hozzá kell tenni: ahol az urbárium időben vagy teljesítmény szerint meghatározta a robot mértékét, a földesúri-gazdatiszti gyakorlat ott is túltehetette magát az írott szón. Nem egy úriszéki ítélet kerekén ki is mondta, hogy a földesúr jogait semmiféle szabály vagy szokás nem korlátozhatja marhával szolgáló vagy gyalogszeres jobbágyainak robotoltatásában.²⁵

A robotoltató földesúri allódiumonok továbbra, a XVII. század folyamán is fellelhetők ugyan bérmunka jellegű, illetve bérmunkához átmenetet képviselő formák: egyfelől „majorságbeli szolgáltató cselédek” alkalmazása éves konvencióval, uradalmi felszerelés mellett, szántógazdálkodásban, állattenyésztésben; másfelől időszakai munkások-napszamosok igénybevétele szőlőmunkára, aratásra, kaszálásra.²⁶ Ám a fizetett munka mindezen formáinak jelentősége

feljegyzését, — gyakran már azzal a kiegészítéssel, hogy „aratáskor az mint szükség kívánnya, nem az hetelés szerént, hanem az mint a tiszték rendelik, a szerént kell szolgálniok”. — A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára (=Károlyi-oklt.). IV. k. Bp. 1887. 304., 310., 330. l.; OL U. et C. 108 : 9, 69 : 82, 12 : 42/2, 119 : 8; *Wenzel G.*: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 363. l.

²¹ A Vas megyei bolffai (balfi) jobbágyok 1651. évi robotmulasztási perében fejezi ki e szavakkal az uralkodó osztály álláspontját a szalonaki Batthyány-uradalom ügyvédje. — Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk. *Varga E.* Bp. 1958. 176. l.

²² OL U. et C. 61 : 71, 82 : 29.

²³ OL U. et C. 16 : 5, 49 : 17; Károlyi-oklt. III. k. 501—502. l.

²⁴ OL U. et C. 37 : 56, 102 : 24, Irregestrata. Fasc. 7; Oklevéltár a gróf Csáky-család történetéhez (=Csáky-oklt.). I. 2. k. Bp. 1919. 629. l.; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631—1648. Szerk. *Makkai L.* Bp. 1954. 150—51., 153—55., 163—65. l.; Urbáriumok. 289., 294., 333., 337., 627., 633., 797. l.

²⁵ *Varga i. m.* Bevezetés. 23. l.

²⁶ A galgóci várbirtok cselédeinek pénzére 1614-ben: OL Thurzó-lt. Irregestrata. Fasc. 13. fol. 50.; a pénz- és naturálbérekéről tájékoztató 1628. évi sárvár-felsővidéki, 1631. évi szerencsi szegődményjegyzék, 1645—46. évi kállói számadás: OL Nádasdy-lt. Számadások. Fasc. H. fol. 47—55.; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 85—86., 402—03. l.; szegény végvári katonák mint részesaratók 1645-ben, 1648-ban: *Takáts S.*, *Rajzok a török világból.* Bp. 1917. III. k. 215—216. l.; „napi számosok” a kinstár elkobozta hegyaljai szőlőkben 1675—1689-ben: *MGtSz.* 1900. 3., 13., 16—17. l.; stb.

lényegesen csökkent a XVII. századi Magyarország földesúri gazdaságaiban: nemcsak a szerfelett megemelt kényszerű ingyenmunka mértékéhez képest, hanem saját korábbi, az előző század derekán elért mértékéhez képest is. Több helyütt kifejezett visszaesés észlelhető az urasági magángazdálkodás termelési viszonyai terén: amit eddig — részben vagy egészben — fizetségért végeztek, immár azt is ingyen robotban kényszerítik ki. Ahol korábban úrdolga idejére élelmet vagy pénzt adtak a parasztnak, az uradalom később teljesen ingyenes robotot vezetett be; ahol régebben a földesúr a megszabott roboton felül teljesített többletet megfizette, később a fizetéssel felhagyott, s az egész szolgálatot ingyenesre változtatta; ahol már béreseket tartottak, „béres ekékkel-szekerekkel” végeztették a szántást, fahordást vagy napszámokkal a szőlőmunkát, ezeket a teendőket idővel nagyrészt áthárították a jobbágyok robotjára.²⁷

Megint figyelemre méltó: a fizetett majorsági (uradalmi) munka visszaszorulása nemcsak XVII. századi fejlemény, hanem már az 1570-es évektől kezdve megfigyelhető. Ez a retrográd folyamat azután a XVII. században további teret nyert, főképpen az allódiumok fő művelési ágát képező szántógazdálkodásban, de a majorsági szőlőtermelésben is, — ahol pedig szembeszőkőn mutatkozott meg a fizetett munka fölénye, nagyobb termelékenységére a kényszerű ingyenmunkához képest.²⁸ I. Rákóczi György jószágain még aránylag kedvezőbb volt e tekintetben a helyzet — hatalmas hegyaljai szőlőbirtokainak tekintélyes részét bérmunkában művelték²⁹ —, de a regresszió jelei itt is felfedezhetők: a sárospataki uradalomban pl. az előző földesúr idején helyenként „szőlőmű idején minden munkásembernek per diem d.16 és áldomásban egy-egy itce bort attanak, az szőlő pásztornak pénig elegendő kenyeret és egy köből búzát attanak az várbul . . . , mostan [1632] penig . . . egyebet nem adnak . . . áldomásban minden személyre rendeltetett egy-egy meszely bornál”.³⁰ Az adórjani várhoz tartozó Bihar megyei falvakban ugyanez idő tájt „pénzért mivelt” szőlőkre már csak elvétve bukkanunk: az 1625-i urbáriumból úgyszólván szőlőhegyenként tárul elénk az a folyamat, amelynek során a földesúr a korábbi bérmunkát — a György- és Márton-napi census rekommutációjával — jobbágyrobotra fordította.³¹ A sárvár-kapuvári uradalomban pedig már egyenesen ritkaságszámba ment ekkoriban, hogy a pereszelegi szőlőket — a falu jobbágyainak háborús pusztulása miatt — pénzen munkáltatták; más alkalommal nem is fordult elő ilyesmi.³² S a szőlőrobot előre-

²⁷ *Maksay* i. m. (1958), 84—85. l.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 30. l.; *Sinkovics I.*: Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Bp. 1962. 91. l.; *Pach* i. m. 235. l.

²⁸ Az 1635-i és 1643-i szerenési inventáriumból kiderül pl., hogy az uradalom pénzért műveltetett szőlői szépen fejlődnek, míg a robotban munkáltak elhanyagolt állapotban vannak. — I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 89—90., 94. l.

²⁹ *Makkai* i. m. Bevezetés. 62. l.

³⁰ Ezzel párhuzamosan megvonták az élelmezést azoktól a robotosoktól, akiket a borsi uradalomba küldtek „aratásra és egyéb takarodás segítésére”. — I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 219. l.

³¹ A Ders, Sente, Meszes és „ültetés”-szőlőt már robotban, „uroknak való adóért” művelik, „karóját, harsát ők szerzik meg pénz nélkül”; a Dél nevű szőlőnek még „négy mívét pénzért mívelik”, de a „többi mívétől semmit sem adnak”, s ehhez is „ők szereznek karót, harsát”. — Csáky-oklt. I. 2. k. 629—46. l.

³² OL U. et C. 37 : 56 (1608); vö. *Tholt J.*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp. 1934. 24. l.

törésével, túlnyomó vagy éppen kizárólagos alkalmazásával egyebütt is gyakran találkozunk: többek között a Sopron megyei Dávidcenken,³³ a Győr megyei Kisbarátiban,³⁴ Kapy Zsigmond Hernád melléki,³⁵ Rákóczi Pál mádi,³⁶ az eszedi uradalom misztótfalusi,³⁷ a szentmiklósi vártartomány podheringi szőleiben.³⁸

3. Hogy a fizetett munka különböző formái a XVI. századi Magyarországon földesúri gazdaságaiban elég gyakran feltűntek, a század utolsó évtizedeitől kezdve viszont mindinkább háttérbe szorultak, — kétségtelen *tény*. Hasonló tényeket, nagyjában és egészében hasonló fejlődési, majd visszafejlődési tendenciákat mutat a lengyel-, valamint a csehországi agrárviszonyok alakulása is. A lengyel történészek különválasztják a folwarkgazdaság fejlődésének XVI. századi szakaszát — amikor a jobbágyrobot mellett egyes majorokban, ill. az ország egyes vidékein számottevő mértékű bérmunka alkalmazására is sor került — a későbbi szakasztól, amikor az önkezelésű úri üzemek zöme szinte teljesen robotmunkára támaszkodott.³⁹ Cseh- és Morvaországban a XVI. század első felében az úri önkezelésű gazdaság — a majorsági haltenyésztéstől eltekintve — még alacsony fokon állt; következőképpen a robotkötelezettség is viszonylag csekély súllyal nehezedett a jobbágyokra, — annál is inkább, mivel a földesurak szükség esetén bérmunkát vettek igénybe. A XVI. század második felére, a XVII. század elejére vonatkozó kutatások viszont már a gabonatermelő majorgazdaság számottevő fejlődését tárják fel az ország különböző vidékein, részben növekvő mértékű robotra, részben még bérmunkára támaszkodva.⁴⁰

E tények *értékelése* körül azonban már lényegesen eltérő véleményeket olvashatunk a marxista szakirodalomban is.

Egyesek arra (az önmagában helytálló) megállapításra hivatkoznak, amely szerint a bérmunkát — mint mellékes, kiegészítő jelenséget — minden korszakban, a feudalizmus történetének egész folyamán fellelhetjük: ez a

³³ MGtSz., 1899. 276. l. (1608).

³⁴ Héderváry-oklt. II. k. 293. l. (1655).

³⁵ MGtSz. 1895. 198. l. (1620).

³⁶ Őt urasági szőlő „minden munkáit esztendőnkint minden fogatkozás nélkül” a mádi jobbágyok ingyen tartoznak végezni; emellett a földesúr „az pénzért míveltetett szőlőket” is velük kívánja megszedetni, leszüretni, onnan a bort behordatni. — MGtSz. 1903. 463—64. l. (1635).

³⁷ Az itteni majorságszőlőt az oppidum és két környező falu jobbágyai művelik „mindennemű munkáiban”; mellettük vincellér és négy szőlőpásztor van konvenciók alkalmazásában. — Károlyi-oklt. IV. k. 341—42. l. (1648).

³⁸ Két földesúri szőlő „minden munkájából esztendőt által a podheringiek tartoznak”. — Urbáriumok. 558. l. (1699).

³⁹ *J. Rutkowski*: Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach Królewskich za Zygmunta Augusta. Roczniki Historyczne. 4. k., Poznań, 1928.; *A. Wyczański*, O folwarku szlacheckim w Polsce XVI. stulecia. Kwartalnik Historyczny, 1954. 4. sz. 183—88. l.; *J. Topolski*, Исследования по аграрной истории в народно-демократической Польше. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. Москва, 1961. 426. l.

⁴⁰ *A. Mika*: Problém počátků nevolnictví v Čechách. Československý Časopis Historický, 1957. 226—48. l.; K otázce počátků původní akumulace kapitálu v Čechách. Uo. 632—64. l.; *F. Matějka*: Z feudální problematiky moravské předbělohorského období. Časopis Matice Moravské, 1954. 220—51. l.; *J. Radimský*: Produkce obilí na Moravě na sklonku XVI. století. Uo., 1956. 153—93. old.

helyzet állt fenn a XVI. századi földesúri gazdaságban is.⁴¹ — Nézetünk szerint azonban nem lehet a kérdést ez általános tétel hangoztatásával elintézettnak tekinteni, hanem meg kell vizsgálni, hogy a fizetett munka a különböző történelmi szakaszokban milyen feltételek között bukkan elő, milyen gazdasági talajról sarjad, és milyen szerepet tölt be. Ekkor viszont világossá válik, hogy a most vizsgált periódusban a pénzjáradék előretörésének törvényszerű következményéről van szó;⁴² nyilvánvalóvá válik, hogy a bérmunka jellegű formák XVI. századi, eléggé jelentős funkcióját a magyar, cseh, lengyel földesúri gazdaságokban, nem lehet egy kalap alá vonni sem a feudalizmus korábbi századaiban észlelt, jóval szűkebb körű jelentkezésükkel (amikor a feudális járadék pénzformája még nem került előtérbe a naturális szolgáltatásokkal szemben), sem XVII. századi, lényegesen eszökenő szerepükkel (amikor a pénzjáradék már háttérbe szorult a termény- és robotterhek mellett, s a roboton alapuló földesúri gazdaság lassú átnövése tókéssá gazdasággá, az ún. porosz utas kapitalista agrárfejlődés még nem indult meg).

Mások azt hangsúlyozzák, hogy a földesurak akkor is gazdaságon kívüli kényszert alkalmaztak, amikor (robotoló) jobbágyaiknak pénzbeli vagy természetbeni bért fizettek; tehát ez esetben is a feudális járadék kényszerített formájával van dolgunk.⁴³ E felfogással — amely a szóban forgó tényeket szintén jelentéktelennek hajlamos minősíteni — ugyancsak nem érthetünk egyet. Igaz: a magyarországi majorgazdaságokban is többször találkozunk azzal is, hogy a földesurak magáért a robotért fizettek, függő jobbágyaikat gazdaságon kívüli kényszerrel kötelezték bérmunkára. De (nem beszélve a fizetett munka egyéb említett formáiról) vajon vitatható-e, hogy nem csekély különbség volt, elsősorban éppen a jobbágyok szempontjából, az *ingyen* végzett és a *fizetett* robot között, — még ha utóbbi esetben a földesúr írta is elő, s a szabad napszámbérnél alacsonyabban, a fizetséget? A jobbágyok később nem ok nélkül panaszkodtak e fizetségek megvonása miatt. S vajon vitatható-e, hogy a földesurak nem véletlenül folyamodtak éppen ebben a korszakban ilyen eljáráshoz; hogy nem jószántukból kényszerítették ki fizetett módon a robotot, hanem a viszonyok őket magukat is kényszerítették? Aminthogy utóbb, a viszonyok változásával, egyre inkább fel is hagytak ezzel a gyakorlattal.

Végül van olyan felfogás is, amely — immár megfelelő fontosságot tulajdonítva a kérdésnek — a fizetett munka alkalmazását azzal magyarázza, hogy „az urak egyre világosabban felismerték” ennek nagyobb termelékenységét a kényszerített ingyenmunkához képest; később azonban — minthogy nem volt rá pénzük — mégis le kellett mondaniuk róla és visszatérniük a robothoz.⁴⁴ — A magunk részéről ezt az okfejtést sem tudjuk teljesen tekinteni.

A kérdésre még visszatérünk az alantiakban, ahol a folyamat értelmezésére teszünk kísérletet.

⁴¹ D. Pohilevics: „Kapitalista” útvesztők a feudális földbirtok történetében. AtSz., 1962. 1—2. sz. 1 s köv. l.

⁴² Lásd alantabb a II. 1. pontot.

⁴³ J. Válka: Některé otázky vývoje feudálního pozemkového vlastnictví na Moravě v období rozvinutého a pozdního feudalismu. Časopis Matice Moravské, 1956. 339. s köv. l.

⁴⁴ Így vélekedik Maksay, aki először hívta fel a figyelmet a majorsági bérmunka jelentős szerepére Magyarországon a XVI. század derekán és visszaszorulására a század utolsó évtizedeitől. — I. m. (1958), 38. l.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 30. l.

II.

I. A tárgyalt folyamat alapfeltételeként és az értelmezés kiindulópontjaként arra a fejlődési színvonalra kell utalnunk, amelyet a magyarországi agrárviszonyok a XV. század második felében értek: főképpen a feudális földtulajdon és a feudális földjáradék szerkezetére.

Akkoriban az urasági önkezelésben tartott föld általában csekély területet tett ki; a parasztgazdaság döntő túlsúlya volt az agrárstruktúra fő jellemzője. A feudális járadék természetes formái közül a robot igen korlátozott, a terményjáradék még mindig fontos szerepet töltött be; a pénzjáradék viszont egyre inkább előtérbe nyomult.⁴⁵

Ezen a fejlődési fokon pedig — a *pénzjáradék* lendületes térnyerésének fokán — szükségszerűen felléptek a fizetett munka bizonyos formái a mezőgazdaságban. Ezt a törvényszerű összefüggést a pénzjáradék előnyomulása és a bérmunka megjelenése között Marx a tehetősebb paraszti gazdaságokat illetően fejtette ki,⁴⁶ bizvást kiterjeszthetjük azonban a földesúri önkezelésű gazdaságokra is. A XV. század második felének forrásaiban már több helyütt találunk utalásokat urasági ekékre, szekerekre, a hozzájuk tartozó ökrökre, illetve urasági ekfogattal szántó, földesúri szekérral járó béresekre.⁴⁷

Egyik-másik uradalom fennmaradt számadástörvényei összefüggőbb tényeket is elénk tárnak a földesúri gazdaság keretei közti bérmunka kezdetére. A kisvárdai dominium majorjaiban 1453-ban 5 pásztort, illetve bérest szegődttettek pénzbeli és természetbeni konvencióért; 1470–71-ben béreseket — köztük 5, földesúri igával dolgozó szántóvetőt —, 2 disznópásztort és vincellérek tartottak, akik „pro mercede annuali” pénzben és terményben részesültek; mellettük szőlőművelő és udvar körüli napszámosokat, aratókat vettek igénybe; esetenként pénzt fizettek kaszálásért, borfuvarozásért.⁴⁸ Az egri püspöki uradalomban — amelynek járadékrendszere túlnyomóan pénzszolgáltatásokon nyugodott⁴⁹ — amikor 1493–95-ben a földesúri magán-gazdaság bizonyosfokú kiterjesztésére került sor, s majorsági szántókat, kerteket, szőlőket, halastavakat vettek újonnan vagy újból művelés-gondozás alá (a központon kívül Pusztaszikszón, Sajóhídvégen, Gyöngyöspüspökín, Polgáriban), egészen természetes volt, hogy „pro nova allodiatione” nem a jobbágyrobot növeléséhez, hanem főleg bérmunka alkalmazásához folyamodtak. Az uradalom új adminisztrátora „béres szekereket”, ökrfogatokat szerzett be, majorosokat, béreseket fogadott fel — az egyik majorban pl. 4 igához 8, a másikban 2 igához 4 bérest —, pénzért fizetett kapásoknak, kaszásoknak — utóbbiaknak olykor csak „ultra gratam falcaturam” —, szőlőmunkásoknak, aratóknak, valamint favágásért, sertés, bor és só szállításáért, asszonyoknak magvak tisztításáért, gyermekeknek konyhakerti munkáért stb.⁵⁰ —

⁴⁵ Részletesen *Pach* i. m. 45. s köv. l.

⁴⁶ *K. Marx*: A tőke. III. k. Bp. 1951. 866. l.

⁴⁷ Zichy-okmt. X. k. 366–67. l. (1466); XI. k. 158. l. (1475); *Balázs F.*: Heves vármegye története. I. k. Oklevéltár. Eger 1897. 287. l. (1474); *Békefi R.*, A pilisi apátság története. I. k. Oklevéltár. Pécs 1891. 438. l. (1477); Károlyi-oklt. II. k. 491. l. (1490).

⁴⁸ Zichy-okmt. XII. k. 221. l. (1453); XII. k. 292–294. l. (1470); XI. k. 67–79. l. (1470–1471); XII. k. 325. l. (1486); stb.

⁴⁹ *Fügedi* i. m. 90. s köv. l.

⁵⁰ Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó könyve 1493–1496. évekről. Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Szerk. *Kandra K.*,

Batthyány Boldizsár battyáni számtartója is, 1502. évi számadása szerint, nemcsak állandó béreseket, ménespásztorokat tartott, de gyakran fizetett ki napszámért felfogadott kaszásoknak (falcatores appreciati), szénagyűjtőknek, marokszedőknek, kazalrakóknak, aratóknak, szőlőmunkásoknak, bort és más cikkeket fuvarozóknak. Pedig nyári dologidőben nem is volt könnyű napszámot találni: a számtartó Battyánból Fehérvárra utazott, hogy „aratókat kiáltson ki”; Lepsénybe ment, hogy „cséplőket szerezzen és fogadjon fel”, de ez napokig nem sikerült.⁵¹

A pénzáradék és a majorsági bérmunka közötti összefüggés közvetlenül is szembeötlik azokban az esetekben, amikor a munkabért egyenesen jobbágyok pénzzolgáltatásából folyósították: mint a világosvári uradalomban, ahol — az 1525. évi urbárium tanúsága szerint — a jobbágyokra külön pénzáradékot („bérespénzt”) vetettek ki a mercenariusok fizetésére;⁵² vagy a szendrői vártartományban, amelynek 1570. évi urbáriumára arról tudósít, hogy régebben a majorsági béreseket jobbágyoknak — cenzuson felüli — külön pénzzolgáltatásából fizették.⁵³

A feudális agrárfejlődés jelzett fokán az uraság bevételeit nagyrészt pénzáradékok tették ki, és a fizetett munka alkalmazását (közvetlenül vagy közvetve) ebből a forrásból finanszírozták. Az uradalmi bérmunka általában persze igen korlátozott volt mindaddig, amíg a földesúri magángazdaságok csak csekély terjedelmet értek el.

2. A majorsági bérmunka törvényszerű, ám szűkkörű megjelenése csak akkor nyer nagyobb fontosságot, ha a jelzett fejlődési fokon olyan körülmények állnak elő, amelyek a földesurakat (a földesúri osztály egyes csoportjait) az önkezelésű gazdaság kiterjesztésére ösztönzik, s ha az urak képesek is arra, hogy ezt megvalósítsák.

Éppen ilyen körülmények állottak elő, mintegy az 1530—40-es évektől kezdve, főképpen Lengyelországban, de Magyarországon is. Lengyelországban, mint ismeretes, a Nyugat-Európa felé, kivált Németalföldre irányuló gabonaszállítások gyorsan növekedő lehetőségei — főleg a Visztulán Gdańskig, innen a Balti-, majd az Északi-tengeren Amszterdamba — gyakoroltak egyre erőteljesebb ösztönzést.⁵⁴ Magyarországon viszont — amely megfelelő vízi (nyugatra vezető folyami, illetve hozzá kapcsolódó tengeri) összeköttetés hiányában ekkor (és még sokáig) nem iktatódhatott be a nemzetközi gabonaforgalomba — az úgyszólván állandosuló török háborúk konjunkturális körülményei, a katonai célra, a zsoldos seregek ellátására történő kincstári (állami) gabona- és takar-

II. 3. k. Eger 1887. 355., 362., 368—71., 373., 375., 378—79., 381., 405—07., 409., 413., 416—17., 424., 430. l.

⁵¹ OL DI. 104125.

⁵² A várnagy itt béreseket „jó jobbágyok” (telkesgazdák) közül állított. — OL DI. 37000.

⁵³ Urbáriumok. 450., 452—53. l.

⁵⁴ J. Rutkowski, La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin du moyen âge. La Pologne au VIe Congrès International des Sciences Historiques. Varsovie, 1930.; M. Matowist, Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne aux XVe et XVIe siècles. La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques. Varsovie, 1955.; Z zagadnień popytu na produkty krajów nadbałtyckich w Europie zachodniej w XVI wieku. Przegląd Historyczny, 1959. 4. sz. 720—5

mányszállítások váltottak ki részben hasonló serkentő hatást.⁵⁵ Az értékesítési lehetőségek kibővülése Lengyelországban is, Magyarországon is áremelkedésekkel járt együtt: az ún. árforradalom kezdeteivel, amely elsősorban éppen a mezőgazdasági termények árát szöktette fel (sokkal inkább, mint az iparcikkeket).⁵⁶

A kedvező piaci-kereskedelmi lehetőségek mellett volt egy másik indíték is, amely a magyarországi földesurakat majorkodásra sarkallta: a főúri udvaroknak, magán- vagy kincstári kézben levő váraknak — a háborús viszonyok és egyéb körülmények miatt — felduzzadó élelmiszerszükséglete. Az önkezelésű gazdaság kiterjesztése révén ugyanis a nagyúri udvartartás igényeit, a növekvő létszámú háznép szükségleteit, a magánhaderő és a várbeli zsoldoscsapatok élelemellátását nagyrészt közvetlenül, piaci vásárlás nélkül lehetett fedezni, — ami az agrárarak emelkedésének idején különös súllyal esett latba.

A földesúri magángazdálkodás e különféle indítékaira már az a korai utasítás is fényt vet, amelyet Brandenburgi György 1520-ban adott ki Gyula várnagyai és udvarbírája részére, s amely mintegy megnyitja a sorát a XVI. századi részletesebb gazdasági instrukcióknak: „... az új udvarbíró fokozott figyelmet fordítson a szántóművelésre, és az eddignél több vetést rendeljen el . . . , a majorságot javítsa meg, biztosítsa a földművelést és állattenyésztést, hogy ne kelljen minduntalan készpénzért vásárolni, hanem eladhassunk, s ebből nyereséget szerezhessünk . . . , a várban mindig legyen esztendőre elegendő élelmiszer”.⁵⁷ Ha a század második harmadának majorkodásáról is híres nagyura, Nádasdy Tamás, elsősorban az eladást erőltette: elannyira, hogy olykor a várfogyasztás szükségleteiről is hajlamos volt megfeledkezni,⁵⁸ — a kincstári kezelésben levő munkácsi uradalom 1570. évi utasítása viszont az önellátás motívumát állította előtérbe: a majorsági agrikultúra „mindenekelőtt” való szorgalmazását azzal indokolta, hogy „főleg éppen ettől függ a hely élelmezése, s ebből szokták fedezni a várórség ellátását”.⁵⁹

3. A XVI. század 30—40-es éveitől kezdve tehát egyre inkább olyan körülmények álltak elő, olyan anyagi ösztönzők léptek fel, amelyek a magyar földesurakat is az önkezelésű gazdálkodás felé orientálták. Mi az oka azonban annak, hogy a majorságok munkaerőszükségletét ez időben csak részben fedették robotfokozással, részben viszont bérmunka és átmeneti formák alkalmazásával?

E jelenség okát, mint már utaltunk rá, egyes kutatók abban vélik feltalálni, hogy az urak egyre világosabban felismerték: a fizetett munka termelékenyebb, mint az ingyen robot.⁶⁰

⁵⁵ *Szekfü Gy.*: Magyar történet.² Bp., 1935. III. k. 198. s. köv. l.; *Pach* i. m. 149. s. köv. l.

⁵⁶ Lásd a 69. jegyzetet.

⁵⁷ Gyula város oklevéltára. 77—79. l.

⁵⁸ *Komoróczy Gy.*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932. 102. l.

⁵⁹ Ha pedig ezen felül jelentős többlet marad, fordítsák más várórségek élelmezésére vagy bocsássák áruba, főként magas gabonaár és inség esetén. — Az instrukció a majorsági tehéntartást, baromfitenyésztést, kertművelést is abból a célból írta elő, hogy tejtermékeket, tojást, zöldséget és egyebeket „pénz nélkül”, a „felesleges vásárlás” mellőzésével lehessen előteremteni. — *MgtSz.*, 1896. 67—8., 70., 75. l.

⁶⁰ Lásd a 44. jegyzetet.

Csakugyan vannak forrásadataink arról, hogy a földesurak — persze *egy* földesurak vagy inkább egyes éles szemű tisztartók — többé-kevésbé tudatában voltak a fizetett munka előnyeinek. Közéjük sorolhatjuk például a szatmári kincstári vártartomány provizorát, Medvei Ferencet, aki 1572-ben, a rohonc-szalonaki Batthyány-uradalomét, Jobbágy Dánielt, aki a következő század derekán főként évi béresek szegődtetését szorgalmazta; sőt Thököly Imrét is, aki még 1684. évi gazdasági utasításában is hangsúlyozta: „A béres szekér és marha a nehezebb és sietőbb munkára gyakrabban alkalmazható”.⁶¹ Ilyen forrás-
adatok tehát mind a XVI., mind a XVII. századból fennmaradtak, — holott az utóbbi időszakban a fizetett munkaformák már háttérbe szorultak. Ez pedig azt jelenti: feltéve, hogy a bérmunka fölényének *felismerése* egyáltalán szélesebb körre terjedt, még akkor is más tényezőktől, *objektív* körülményektől függött, hogy a földesurak e felismerés szerint cselekedtek-e vagy sem.

Lehetséges, hogy egyes földesurak a fizetett munkát *tudatosan* — előnyei-
nek ismeretében — vették igénybe. Bizonyos viszont, hogy többnyire *kényszerűen* léptek erre az útra, — amennyiben az adott történeti feltételek között nem tudták elkerülni, hogy bérmunkát vagy fizetett robotot is alkalmazzanak.

A földesuraknak — akarva-akaratlan — számolniuk kellett azzal, hogy a robotszolgálatot, amely az előző század folyamán és a XVI. század elején általában igen korlátozott szerepet játszott,⁶² nem lehet egyszeriben ugrásszerűen felfokozni olyan mértékűre, hogy az a majorgazdálkodás kibontakozásával felmerülő új szükségleteknek teljesen megfeleljen. Az 1514. évi parasztháború még elevenen élt emlékezetükben; nem kockáztathatták, hogy a robotot hirtelen megsokszorozzák, ha nem akarták a jobbágyok heves ellenállását ismét kiváltani. Az eddigi fejlődési irányzatot nem lehetett egy csapásra visszajára fordítani, a paraszti terhek tradicionális rendszerét nem lehetett azon nyomban gyökeresen átalakítani.

Nem érthetünk tehát egyet azzal a felfogással, amely a XVI. századi robotoltató allódiomok minimális vagy teljességgel hiányzó bérmunkaigényét hangoztatja.⁶³ Az 1543. évi vöröskői urbárium pl. — amely éppen a majorságfejlesztés szóban forgó periódusát szemlélteti — szinte minden munkafajtánál (szántásnál, aratásnál, cséplésnél, behordásnál, szőlőművelésnél, kaszálásnál) utal arra, hogy robot mellett fizetett munkára is szükség van; s teszi ezt ilyen indoklásokkal: ami „az eddigi szokáson” felül van, azért fizetni kell; a kaszálórét az úré, „hat aber kein Robot, muss man mit dem Geld arbeiten”;⁶⁴ stb.

Ilyen körülmények között a földesurak a majorságfejlesztés első periódusában emelkedő munkaerő-szükségletüknek csak részben tehettek eleget robotfokozással, más részét bérmunka jellegű és átmeneti formák kiterjedtebb alkalmazása útján kellett fedezniük. Jellemző, hogy a Somogy megyei szenyéri uradalom 1524. évi urbárium kifejezetten hangsúlyozandónak tartotta: olyan robotot ír elő, amelyet „sine solutione” kell teljesíteni; hogy egy ideig magát a robotemelést is részben olyan módon hajtották végre, hogy a többletet

⁶¹ OL. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 913.; *Zimányi V.*: Majorsági gazdálkodás a rohonc-szalonaki társuradalomban a XVII. század derekán. *AtSz.* 1962. 31—2. 1.; *MGtSz.* 1894. 155., 245. 1.

⁶² Lásd a 2. és 19. jegyzetet.

⁶³ *N. Kiss. I.*: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp., 1960. 1049., 1066., 1072., 1077. 1.

⁶⁴ Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. XVI. storočie. Szerk. *R. Marsina—M. Kušik.* I. k. Bratislava 1959. 101., 152—55. 1.

megfizették; hogy az egri káptalan birtokainak a XVI. század közepéről származó összeírása még megjegyezte: a kaszálást és fuvarozást illetően „pénzbeli fizetségben kell megállapodni” a jobbágyokkal.⁶⁵

Helyenként a katonai helyzet alakulása is közrejátszott ebben. A kanisai uradalomban például — ahol 1564-ben, a közvetlen török fenyegetés ellenére, 7 majorság állott fenn — a földesasszony, Nádasdy Tamás nádor özvegye, tekintetbe véve a török közelségét is, a jobbágyrobotot az 1530. évi mértékre rendelte leszállítani, az ezen túlmenő szükségletet majorsági béresek és fizetett napszamosok munkájával fedezni, a kapásrobotosoknak „mind ételekből, mind italokból való segítését” juttatni.⁶⁶

4. A földesúri majorgazdálkodás kiterjesztésének újabb hulláma a XVII. század első felére esett, de a fizetett munkaformák visszaszorulása már az 1570-es évektől megfigyelhető a magyarországi földesúri gazdaságokban. Erről — mint fentebb említettük — nemcsak a limitálatlan, parancs szerinti robotoltatás megjelenése, terjedése tanúskodik, hanem olyan forrásadatok sora, amelyek közvetlenül arról szólnak, hogy a korábban dívó fizetséget megvonták vagy a korábban használatos bér munkát robottal váltották fel. Az 1570. évi szendrői urbárium arról tudósít, hogy ahol régebben, a század közepén, uradalmi felszerelést, béreseket tartottak, „quibus exercuerunt allodiatu-ram, additis mercenariis idoneis pretio conductis”, ott a jobbágyokra most már „intolerabilis servitus” nehezedik: annyi úrdolgát rónak rájuk, hogy nincs módjuk saját szőleiket, szántóikat megművelni. Az esztergomi érsekség 1571. évi ún. Szent Albert-könyve korábbi pénzfizetségekről tesz említést. Az 1574. évi pozsonyi urbárium szerint a váraljai zsellérek robot idején korábban élelmezést kaptak, de ez a gyakorlat időközben megszűnt. Az 1581-i tokaji urbáriumból kitűnőleg régebben az urasági szőlőknek csak egy részét művelték robotban, más részét a földesúr költségén; „nunc vero absque pecuniis laborare coguntur, quod ipsis valde onerosum est”. Az erdőd-szatmári uradalom 1592-i urbáriuma is említ olyan majorságszólót, amely „gratuito labore colonorum modo colitur, olim tamen pro pecuniis colebatur”, valamint olyan allodiális szántókat, „ad quorum culturam intertenebantur aratra duo cum bobus, nunc autem cum bobus incolarum . . . excolere faciunt”; stb.⁶⁷

Felmerül a kérdés: vajon ennek a retrográd folyamatnak az okát a földesurak pénzhiányában találhatjuk-e meg? Fentebb utaltunk már arra a fel-fogásra, amely a majorsági bér munka terjedését annak tudja be, hogy a földesurak felismerték a fizetett munka nagyobb termelékenységét a robottal szemben; későbbi visszaszorulását, a robotra való visszatérést pedig azzal magyarázza: „hiába ismerte fel idejében több majorságépítő úr a fizetett munkával való dolgoztatás előnyeit, s hiába tettek a XVI. század közepén több helyen

⁶⁵ AtSz. 1957. 1—2. sz. 30—35. l.; Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I. k. Eger 1885. 430. l. — Vö. az egri uradalom 1558. évi urbáriumával, amely az előírt ingyenmunkán felül teljesített kaszásrobot-többletért napszámbért ír elő, s ugyanez évi szolgáltatás-jegyzékével, amely már egyes községek (Mezőhídvég, Sarud) panaszát teszi szóvá e fizetség megvonása miatt. — Urbáriumok. 697—98., 704—05., 723—24. l.

⁶⁶ MGtSz. 1894. 66., 68., 71. l.

⁶⁷ Az erdőd-szatmári adat: Károlyi-oklt. III. k. 501., 543. l.; az esztergomi: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I. k. 288., 294—96. l., a többi: Urbáriumok. 194., 450—52., 455—58., 461., 740., 744., 748. l.

is lépéseket a gyakorlatba való átvitelre”,⁶⁸ pénz hiányában nem tudtak továbbhaladni ezen az úton.

Ezt a magyarázatot nem tudjuk magunkévá tenni; hiszen éppen az 1570-es években — akkortájt tehát, amikortól kezdve a retrográd tendencia szembetűnővé vált — vett az „*árforradalom*” Magyarországon is teljes lendületet, érték el a mezőgazdasági termények minden eddiginél magasabb árszintet, nyílt tágra az „*árolló*” a mezőgazdasági és az iparcikkek között, az előbbieik javára. Az a jelenség ugyanis, hogy az árforradalom sokszorta magasabbra szöktette fel az agrár-, mint az ipari árakat, mind Nyugat-Európában, mind a közép-kelet-európai országokban, így Magyarországon is érvényesült.⁶⁹ Ilyen körülmények között a magyar urak — akik már évtizedek óta mohón vetették rá magukat a mezőgazdasági terményekkel való kereskedelemre⁷⁰ — dús nyereségre, magas kereskedelmi haszonra tettek szert; a bér munkához szükséges pénzeszközöket tehát könnyedén előteremthették volna. Mi több: az árforradalom egyenesen kívánatosná is tette volna a bér munkáltatást a földesurak szemében, hiszen nemcsak az agrárárak és ipari árak között nyitotta tágra az ollót, hanem az árak és a munkabérek között is: az árak emelkedésével a bérek persze nem tartottak lépést.⁷¹

A majorsági munkáltatás módszereiben beállott változás és az árforradalom között mégis közvetlen oksági összefüggést állapíthatunk meg,⁷² — csak hogy nem a profitok és a bérek, hanem a *járadékok* alakulásának a vonalán. Az árforradalom előrehaladása, a Magyarországra is kiterjedő nagyfokú pénzromlás⁷³ ugyanis a paraszti pénzszolgáltatások értékét — tehát a feudális földjáradék korábban előtérben álló formájának értékét — érzékenyen, rohamosan csökkentette. Hogy a földesurak a pénzjáradékot érték hanyatlásának arányában időről időre emeljék, mintegy „mozgó pénzjáradék-skálát” vezetnek be, — természetesen nem jöhetett szóba. A jövedelemcsökkenés kézenfekvő ellenszeréül kínálkozott viszont, hogy a *pénzjáradékkal* szemben a feudális járadék *naturális* formáit, a terményszolgáltatást és főképp a *munkajáradékot* aknázzák ki minél erőteljesebben, s így kárpótolják magukat a hanyatló értékű pénzszolgáltatásokért.

Ezt az összefüggést világítja meg többek között a csábrág-szitnyai uradalom 1602. évi urbáriuma, amely viszonylag alacsony, az 1558. évvel meg egyező cenzus-összegeket tüntet fel, ám korlátozatlan robotkötelezettséget

⁶⁸ Lásd a 44. jegyzetet.

⁶⁹ F. P. Braudel—F. Spooner: Prices in Europe from 1450 to 1750. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Cambridge 1967. 391. s. köv. 1.; S. Hoszowski: The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th Centuries. Acta Poloniae Historica 1959. 2. k. 3. s. köv. 1.; Zimányi V.: A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben (Kézirat).

⁷⁰ Pach i. m. 145. s. köv. 1.

⁷¹ Braudel—Spooner 425—30., 482—83. 1.; Zimányi id. kézirat.

⁷² A kérdés felvetésére, az okfejtés kísérletére vö. Wittman T.: Az „árforradalom” és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai 1566—1618. Bp. 1957. 53—56. 1.; Maksay i. m. 68., 84. 1.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bevezetés. 30. 1.

⁷³ Horváth T. A.: A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700. Numizmatikai Közöny 1959—1960. 33—50. 1. — Az 1550-es évek végétől tűnnek fel az olyan panaszok, hogy „minemű pénz itt köztünk szokott járni, . . . majd ugyan semmit kezdenénk rajta vehetni”. — Történelmi Tár, 1889. 781. 1.

(és terméshányad-szolgáltatást) ír elő,⁷⁴ vagy a Thurzó-birtokok forrásanyaga, amely — kivált a semptei, galgóci, temetvényi várhoz tartozó községekben — a XVII. század első harmadának árviszonyaitól nagyon is elmaradó, a XV. század végi—XVI. század eleji pénzfizetségekhez képest lényegében változatlan pénzjáradék-tételeket rögzít — egyidejűleg a „poratka” mértéktelen kihasználásával (és a terméshányad-szedés kiterjesztésével).⁷⁵ Hasonló indíték játszott közre abban a már említett eljárásban is, amikor a földesurak a — hanyatló értékű — pénzbeli censuzról teljesen lemondtak: azt is robotra (vagy terményszolgáltatásra) fordították. A tokaji uradalom 1581., majd 1640. évi urbáriumáról tudósít, hogy a rakamaziak meg a tokajiak régebben censuzt fizettek, de a földesúr ezt utóbb elengedte nekik, majorsági szőlők megmunkálása fejében.⁷⁶ Az adorjáni várhoz tartozó bihari jószágok 1625. évi urbáriumában, amelyre fentebb már utaltunk, falvaknál, oppidumoknál többször is visszatér az a kitétel, hogy a jobbágyság — akik egyébként „minden szolgálattal tartoznak” — „semmit nem fizetnek”, hanem „uroknak adajokért” (néhol kifejezetten Márton- és György-napi censuzukért) „a szőlőt művelik, harsával, karójával ők tartoznak”.⁷⁷

Az árforradalom *előrelendítette* a bérmunka alkalmazását a mezőgazdaság kapitalista vállalkozóinak, a tőkés bérlőknek az üzemeiben. Így történt Angliában, ahol „a pénz értékének állandó csökkenése arany gyümölcsöket termelt a bérlőknek”, hiszen csökkenő értékű pénzbért fizetett munkásainak és csökkenő értékű pénzjáradékot (bérlési díjat) a földtulajdonosnak; így „bérmunkásai és földesura rovására egyaránt gazdagodott”.⁷⁸

Az árforradalom *visszavetette* ugyan ezt a folyamatot, a bérmunka alkalmazását a *magyarországi* — a közép-kelet-európai — földesurak majorgazdaságaiban, hiszen az utóbbiak legfeljebb „kezdő kapitalisták” voltak, ám alapjában véve feudális járadékosok. A munkabéren ugyan a pénzromlás körülményei között ők is nyertek volna, a pénzjáradékon viszont vesztek; márpedig ők nem a bérek és profitok gondolatvilágában éltek, hanem a járadékokéban.

Az árforradalom tehát — jöllehet Európa-szerte *hasonló* irányban befolyásolta az árak kölcsönös viszonyainak, valamint az árak és bérek arányainak alakulását, — lényegesen *eltérő* hatást gyakorolt a termelési viszonyok alakulására Nyugat- és Kelet-Európában.

5. Ha a pénzromlás a feudális járadék természetes formái felé orientálta a földesurakat, — ha a pénzjáradékok elértéktelenedéséért főként a munkajáradék fokozásában kívántak kárpótlást találni, — akkor immár lehetőségük is nyílt rá, hogy ezt megvalósítsák.

A majorságfejlesztés korábbi időszakához, az 1530—40-es évekhez képest a gazdasági-szociális és politikai feltételek jelentékenyen átalakultak. Akkori-

⁷⁴ Urbáriumok. 281—299. l.

⁷⁵ *Berlász J.*, A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság helyzetére. Bp. 1936. 54—56. l. — Vö. a semptei uradalom XV. század végi—XVI. század eleji pénzfizetségeivel: OL DI 36995, 37002.

⁷⁶ Urbáriumok. 755. l.; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 375—76. l. — A rekommutáció hasonló eseteire *Pach* i. m. 229—30., 290—91. l.

⁷⁷ Csáky-oklt. I. 2. k. 629., 633—34.; l. vö. OL U. et C. 12 : 32.

⁷⁸ *K. Marx*: A tőke. I. k. Bp. 1948. 804. l.

ban a jobbágyrobotot — amely a XV. század folyamán igen korlátozott térre szorult vissza — nem lehetett egyszerűen sokszorosára emelni. Azóta a munkajáradék folytonosan növekedett, a korlátozatlan robotszolgálat gyakorlata mind kiterjedtebbé vált. Azóta az uralkodó osztály erőszakapparátusa a jobbágysággal szemben, a rendi-feudális államszervezet újból megszilárdult a királyi Magyarországon. 1514 megismétlődésére nem került sor; a korlátozottabb, helyi jellegű parasztfelkelések — Debrecen körül, Szlavóniában — éppen az 1570-es évek elején vereséget szenvedtek. E módosult körülmények között, változott osztály-erőviszonyok mellett a földesurak számára immár szükségtelessé vált a fizetett munka számottevő mértékű igénybevétele, mert lehetővé vált a majorsági teendők túlnyomó részének ingyen robotban való végeztetése.

Az árforradalom kihatásaival együtt tehát a bérmunka jellegű, illetve bérmunkához átmenetet képviselő formák visszaszorulásának alapvető oka abban rejlik, hogy a földesúri önkezelésű gazdálkodás fejlődése a XVI. század utolsó — a XVII. század első évtizedeiben az örökös jobbágyság rendszerének — a „második Leibeigenschaft” magyarországi válfájának — egyidejű teljes kiépülésével kapcsolódott szervesen össze. Ez pedig ellenerőként hatott a bérmunka-viszonyok jelentkezésével, terjedésével szemben; s a röghözkötés megerősítése, a robotoltatás korlátozatlan növelésének lehetősége révén a már elért tőkés jellegű, ill. átmeneti formáknak is nagyrészt feudális formákba való visszahanyatlására vezetett.⁷⁹

Figyelemre méltó ebből a szempontból az is, hogy az eddig elért formák többnyire maguk sem jelentettek *tisztán* tőkés jellegű viszonylatokat: a fizetett munka keretében — hasonlóan vagy még inkább, mint a XVI. század folyamán⁸⁰ — nagyrészt nem burzsoá értelemben vett („kettős értelemben”) szabad munkaeör szegődtetésére került sor. Az uradalmon *kivüli* elszegődés esetei csak szórványosan tűntek fel;⁸¹ a földesúr főképp *saját*, feudálisan függő jobbágyságainak-zselléreinek munkaerejét vette igénybe napszám, terményrész vagy évi bér ellenében is. A makovicai dominium „tizedköböllel” díjazott részes-cseplői saját gyalog szolgáló zselléreiből, a csejtei kaszás és szénagyűjtő napszamosok az uradalom olyan subinquinusáiból kerültek ki, akik „csupán szőlőmunkák, aratás és szénagyűjtés idején bukkantak elő”.⁸²

Még inkább áll ez a tartósan alkalmazott, éves konvencióval szegődtetett majorsági cselédekre, béresekre: javarészt az illető uradalom (földesúr) jobbágyai-zsellérei sorából rekrutálódtak; s arra az időre, amíg az allódiumon dolgoztak, a jobbágyi terhek alól szabadságot kaptak. 1608-ban Kapuvár pordányi majorjában jobbágy mint béres, zsellér mint gulyás, Borsmonostoron féltelkes zsellér mint urasági kertész, 1625-ben a Bihar megyei Szalárdon „ökretlen jobbágy” mint tehénpásztor szolgált; 1631-ben zborói telketlen házas zsellér az upori majorságban (tehát egy másik Rákóczi-birtokon) cselédeskedett;

⁷⁹ Pach i. m. 158., 237. l.

⁸⁰ Lásd a 9. és 52. jegyzetet.

⁸¹ A XVII. század elején — mint az állami adóösszeírásokból kitűnik — Vág melléki zsellérek alföldi vidékekre jártak le gabonát csépelni vagy más mezőgazdasági munkára szegődni. A század végén a Bereg megyei szentmiklósi uradalom urbárium a tesz egyes pusztnán maradt résztelkeknél olyan megjegyzést, hogy jobbágyfiak atyjuk elhaltával a Nyírségbe szálltak le szolgálni. — *Juhász L.*: A porta története. 1526—1648. Bp. 1936. 23. l.; Urbáriumok. 559., 561., 565., 569. l.

⁸² I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 100. l. (1631); Urbáriumok. 257—58. l. (1695).

az 1648. évi ecsedi urbárium „szabadosai” vagy az illető faluban, vagy az uradalom más községbeli allódiómán majorosként, béresként, kertészként, ménes-, illetve csordapásztorként álltak szolgálatban.⁸³ A kapuvári földesasszony szemében a béresmunka kiterjesztése éppen azért nem volt kívánatos, mert így „szolgáló jobbágyink” száma kevesbedik. „... majorgazdát és bérest, szántó szolgálkat ne tegyen a mi szolgáló jobbágyainkból”, — inti provizorát; azok „mesterség nélkül való zsellérek . . . legyenek és ne jobbágyok”, — csendül össze szava a szendrői udvarbíró utasításával.⁸⁴

A jobbágyrendszer megszilárdulása, a robotoltatás, röghözkötés eluralkodása tehát ilyen vonalon is gátat vetett a fizetett munka kiterjedésének, kiváltképpen a szabad munkaerőpiac kialakulásának irányába mutató kezdemények kibontakozásának.

6. Ezt a retrográd folyamatot azután mintegy betetőzte — de nem előidézte — az árforradalom megszűnése, az „agrárdepresszió” bekövetkezése, amelynek már a XVII. század első felében számos jele mutatkozott, hogy a század közepétől teljesen kibontakozzék.⁸⁵ Az erősen ingadozó, majd stagnáló, sőt hanyatló mezőgazdasági terményárak közepette most már csakugyan előfordulhatott, hogy a földesurak pénzügyi nehézségekkel találták szemben magukat.⁸⁶ Pénzszűkéről minden esetre gyakran panaszkodtak, s ennek bizonyítékeként béreseiknek, majorosaiknak, szolgálóknak a pénzbérrrel olykor mindhalálig adósak is maradtak.⁸⁷ Mégis sok pénzt költöttek, nemritkán hatalmas összegeket, *feudális* célokra: további birtokok vásárlására, „gyöngy- és aranymívekre”, drága ruhákra, fegyverekre, leányaik kiházásítására; vagyonokat teauráltak „arany és köves marháknak, clenodiumoknak” felhalmozásával.⁸⁸ *Kapitalista* célokra azonban már nem volt pénzüik, — mert a változott gazdasági-szociális viszonyok erre őket már nem ösztönözték, még kevésbé kényszerítették.

Ezért rótták meg a sárvári számtartót, amikor „pénzes” káposztametszőket fogadott: „van elég jobbágy, kikkel metszhetett volna”,⁸⁹ ezért vonták el a nagybányai pénzverőház körül terhes segédmunkát végző jobbágyok bérét, s tették ezt a szolgálatot is ingyen robottá,⁹⁰ ezért törekedtek a majorsági szolgálak, cselédek, béresek számának nemcsak korlátok közt tartására,

⁸³ OL U. et C. 37 : 56; Urbáriumok. 92. l.; Csáky-oklt. I. 2. 630. l.; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 100. l.; Károlyi-oklt. IV. k. 302., 305., 316., 320., 328., 330. l.

⁸⁴ MGtSz. 1905. 282. l. (1633); 1901. 120., 123. l. (1652).

⁸⁵ B. H. Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500—1850*. London 1963. 206. s köv. l.; W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter.*² Hamburg—Berlin 1966. 145. s köv. l.; Zimányi id. kézirat.

⁸⁶ Vö. Orosz I.: *A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatására. Agrártörténeti tanulmányok.* Szerk. Szabó I. Bp. 1960. 47., 52., 55. l.

⁸⁷ Károlyi-oklt. IV. k. 214. l. (1626); Héderváry-oklt. II. k. 320. l. (1681).

⁸⁸ Jedlicska P.: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához.* Bp. 1910. 34., 37. l. (1621, 1622); Károlyi-oklt. IV. k. 263—73., 416—23., 459—64. l. (1643, 1641, 1666); Csáky-oklt. I. 2. k. 717—20., 751—58. l. (1646, 1675); Héderváry-oklt. II. k. 260., 312—13. l. (1642, 1681).

⁸⁹ Tholt i. m. 60. l.

⁹⁰ Urbáriumok. 626. l.

hanem csökkentésére is. „Az majorokban hiába és haszontalan való sok cselédet ne tarts, hanem az kik szükségesek és hasznokat vehetők” — hangzik az 1636-i csicsvavári, „majorbeli cselédeknek és szolgálknak, béreseknak hiába ne fizessen” — írja elő az 1652-i szendrői, „szükségen kívül több szolgarendet ne tartson az majorban” — kívánja az 1660 körüli holicsei instrukció (jellemző módon még megtoldva: „s az kiket tartani fog is, esmerősöket tartson, az kik neki tetszeni fognak, jámborokat”); „ott való béreseket . . . csak annyit tartson . . . a mennyivel beéri mind az majorság körül és mind az udvarokra való vigyázatra . . . megkímélvén az iránt is a költséget” — szabta meg az 1698-i szentmiklósi utasítás.⁹¹ Az efféle költségkímélésre való hivatkozás persze nem a termelési költségek leszorítására törekvő mezőgazdasági tőkés érvelése, hanem a jobbágyi ingyenmunkával korlátozatlanul rendelkező feudális robotgazda szava: az ő szemléletében „a béresek azt sem szolgálják meg, amit megessznek, úgy hogy sokat fizetnek nekik semmiért”,⁹² hiszen a semmibe sem kerülő jobbágyrobothoz viszonyítja, — és ebben az összehasonlításban a termelékenység szempontja már eltölpül a „pénzért vagy ingyen” kérdéséhez képest.

PACH ZSIGMOND PÁL

Ж. П. ПАХ

К ПРОБЛЕМАТИКЕ ВОСТОЧНО-ЕВРОПЕЙСКОЙ
«GUTSWIRTSCHAFT»: БАРЩИННЫЙ И НАЕМНЫЙ ТРУД В СОБСТВЕННЫХ
ХОЗЯЙСТВАХ ПОМЕЩИКОВ ВЕНГРИИ, XVI—XVII ВВ.

Резюме

1. а) Первый период распространения собственных помещичьих хозяйств в Венгрии начался в 1530—1540-х гг. Обработка Земель увеличивающихся собственных помещичьих хозяйств частично происходила за счет барщинного труда крепостных, однако, наряду с этим помещики в довольно широком кругу пользовались и наемным трудом, а также переходными формами труда.

б) Спустя несколько десятилетий, приблизительно начиная с 1570-х гг. наблюдался регресс в области производственных отношений: в собственных помещичьих хозяйствах Венгрии наемный труд стал вытесняться. Помещики все более увеличивали барщину; работы, которые до тех пор частично или полностью выполнялись за плату, с этого времени помещики все более требовали выполнять в качестве дарового труда.

Подобная ретроградная тенденция укреплялась во второй период распространения в Венгрии собственных помещичьих хозяйств — в первые десятилетия XVII в.

2. а) Несомненным фактом является то, что в течение XVI в. разные формы платного труда наблюдались довольно часто как в помещичьих хозяйствах Венгрии, так и Чехии и Польши. Однако этот факт по-разному оценивается исследователями. Некоторые ссылаются на то, что наёмный труд как побочное явление наблюдался в течение всей истории феодализма. Однако если более тщательно рассмотреть на какой экономической почве он вырос и какую роль он выполнял на разных этапах исторического развития, то становится ясным, что нельзя ставить знак равенства между довольно значительной функцией наемного труда в Венгрии в XVI веке и весьма ограниченной ее ролью как в более ранних столетиях феодализма, так и позднее, в XVII веке.

б) По мнению других, помещиками применялось внеэкономическое принуждение даже в тех случаях, когда крепостным за выполненную барщину выдавалась плата день-

⁹¹ MGtSz. 1895. 305. 1.; 1897. 341., 470. 1.; 1901. 119. 1.

⁹² *Idézi Tholt i. m. 25. 1.*

гами или натурой. Однако не говоря уже о других формах платного труда, вряд ли можно сомневаться в том, что — прежде всего с точки зрения крепостных крестьян — имелась значительная разница между даровой и оплаченной барщиной. Позднее крепостные крестьяне не без причины жаловались из-за откупа от этой платы.

3. а) Имеются, наконец, и такие взгляды, что помещики в середине XVI в. применяли наемный труд в довольно широком кругу в связи с тем, что они поняли, что он производительнее, чем даровой труд; позднее, однако, за отсутствием денежных средств они вынуждены были отказаться от наемного труда и вернуться к барщине.

Подобное объяснение спорно главным образом потому, что как раз с 1570-х гг., то есть с периода, когда стало наблюдаться вытеснение наемного труда, в Венгрии наблюдался подъем т. н. революции цен, когда сильно поднялись цены на сельскохозяйственные продукты, помещики, заинтересованные в торговле этими продуктами, получали огромные прибыли, и, таким образом, они располагали средствами, необходимым для применения наемного труда. Больше того: революция цен сама по себе могла сделать наемный труд привлекательным для помещиков, так как заработные платы, естественно, не могли не отставать от повышения цен.

б) Между регрессом в области производственных отношений и революцией цен тем не менее можно установить непосредственную причинную связь, только не по линии складывания прибыли и заработной платы, а по линии ренты. Дело в том, что в связи с бурно развернувшейся революцией цен, с сильным обесценением денег, распространявшимся и на Венгрию, сильно снизилась ценность денежных сборов от крепостных — формы феодальной ренты, имевшей ранее преобладающее значение. Обесценение же денежной ренты побуждало помещиков возмещать свои потери за счет натуральных форм феодальной ренты, в первую очередь сильным использованием отработочной ренты.

Революция цен, способствовавшая применению наемного труда в хозяйствах сельскохозяйственных предпринимателей — капиталистических арендаторов, как например, это наблюдалось в Англии, в то же время оказывала обратное влияние на хозяйства помещиков Венгрии и стран восточной части Центральной Европы, так как последние являлись лишь «начинающими капиталистами», но зато в основном они пользовались феодальной рентой и жили не в мире капиталистической прибыли, а феодальной ренты.

4. а) Если в результате обесценения денег помещики стали ориентироваться на натуральные формы феодальной ренты, главным образом на отработочную ренту, они имели и возможность для того, чтобы это желание и осуществить, так как по сравнению с предыдущим периодом развития собственных помещичьих хозяйств социально-экономические и политические условия значительно изменились. В то время невозможно было барщинные обязанности крепостных изо дня в день во много раз увеличить. С тех пор постепенно увеличивалась отработочная рента и практика безграничных барщинных обязанностей стала все более распространенной. С тех пор снова укрепился аппарат насилия господствующего класса в т. наз. королевской Венгрии, укрепилась сословно-феодальная государственная организация. Не повторялась крестьянская война 1514 года и ограниченные, имеющие лишь местное значение крестьянские восстания именно в начале 1570-х годов потерпели поражение.

Создание системы крепостничества — как венгерского типа «второго „perpetua rusticitas“ — выступало как противодействующая сила по отношению к возникновению и распространению наемного труда, а усиление закрепощения и возможность безграничного увеличения барщины привели к тому, что имеющие капиталистический характер и переходящие формы в большей части вернулись к феодальным формам.

б) Завершением данного ретроградного процесса явилось прекращение революции цен, появление «аграрной депрессии», многие признаки которой обнаруживались уже в первой половине XVII века, а начиная с середины века стали полностью развертываться. При условиях сокращения цен на сельскохозяйственные продукты, в это время ещё на деле могло случиться, что помещики встречались с трудностями финансового характера. Все же они тратили большие, часто огромные суммы на феодальные цели. Для капиталистических инвестиций, однако, они ещё не имели денег, так как измененные социально-экономические условия в этом направлении их уже не стимулировали и в ещё меньшей мере принуждали.

ZSIGMOND PÁL PACH

**ZUR PROBLEMATIK DER OSTEUROPÄISCHEN »GUTSWIRTSCHAFT«:
FRONARBEIT UND LOHNARBEIT AUF DEN UNGARISCHEN HERRENGÜTERN
DES 16. UND 17. JAHRHUNDERTS**

Zusammenfassung

1. a) Die erste Periode der Verbreitung der gutsherrlichen Vorwerkwirtschaft nahm in Ungarn ihren Anfang in den Jahren 1530—40. Die Bearbeitung der ausgedehnten Herrngüter ging teilweise in Fronarbeit vor sich; daneben wurden aber von den Gutsherrn auch in ziemlich weitem Kreis Lohnarbeit und Übergangsformen angewandt.

b) Einige Jahrzehnte später, ungefähr von 1570 an, ist in den Produktionsverhältnissen ein Rückfall zu beobachten; in den ungarischen Gutswirtschaften wird die Lohnarbeit verdrängt. Die Gutsherrn erhöhen in einemfort die Fronpflichten der Leibeigenen; Leistungen, die sie bisher teilweise oder in Gänze gegen Bezahlung verrichteten, wurden immer mehr in unbezahlter Lohnarbeit erzwungen.

Diese retrograde Tendenz verstärkt sich in der zweiten Periode der Verbreitung der Eigenwirtschaft, in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts.

2. a) Es ist eine unbestreitbare Tatsache, daß verschiedene Formen der Lohnarbeit auf den gutsherrschaftlichen Ländereien im 16. Jahrhundert häufig vorkamen — und zwar sowohl in Ungarn, als auch im Böhmen und Polen. Doch sind die Meinungen betreffs der Auswertung dieser Tatsache sehr verschieden.

Manch berufen sich darauf, daß Lohnarbeit — als eine ergänzende Nebenerscheinung — im Laufe der ganzen Geschichte des Feudalismus aufzufinden sei. Wenn wir aber untersuchen, welchem Boden es entsprang und was für eine Rolle es in den verschiedenen Perioden erfüllte, wird es offensichtlich, daß die ziemlich bedeutende Funktion der bezahlten Arbeit im 16. Jahrhundert kaum in denselben Topf geworfen werden kann mit der sehr eingeschränkten Rolle, die sie in den früheren Jahrhunderten des Feudalismus oder später im 17. Jahrhundert in Ungarn spielte.

b) Laut anderer Meinungen hätten die Gutsherrn selbst in jenen Fällen außerökonomischen Zwang ausgeübt, in denen sie den Leibeigenen für den Fron Geld oder Naturalien bezahlten. Doch — ungeachtet anderer Formen der bezahlten Arbeit — kann es kaum bezweifelt werden, daß es hauptsächlich aus dem Gesichtspunkt der Leibeigenen, einen großen Unterschied zwischen unentgeltlich verrichteter und bezahlter Fronarbeit gab. Es war nicht grundlos, daß sich später die Leibeigenen wegen der Entziehung des Lohnes beklagten.

3. a) Endlich gibt es eine Auffassung, laut welcher die bezahlte Arbeit von den Gutsherrn deshalb in ziemlich weitem Kreis eingeführt wurde, weil sie erkannten, daß diese produktiver sei, als die unentgeltlich verrichtete Arbeit; daß sie aber später infolge des Geldmangels dieser entsagen und zur Fronarbeit zurückkehren mußten.

Diese Ansicht ist hauptsächlich deshalb bestreitbar, da die sogenannte Preisrevolution in Ungarn gerade von den Jahren nach 1570 an — d. h. zur Zeit, wo auch die Verdrängung der Lohnarbeit beobachtet werden kann — in vollen Schwung kam, wo die Preise der Agrarprodukte sehr hoch stiegen, und die Gutsherrn, die am Verkauf interessiert waren, zu hohem Profit gelangten, und so das Geld für Lohnarbeit ohne Schwierigkeiten beschaffen konnten. Die Preisrevolution an sich hätte ja die Lohnarbeit für die Gutsherrn erwünscht machen können, da selbstverständlich die Löhne mit den Preisen nicht Schritt halten hätten können.

b) Dennoch kann zwischen der Regression auf dem Gebiet der Produktionsverhältnisse und der Preisrevolution ein direkter kausaler Zusammenhang festgestellt werden, — dies hingegen nicht betreffs der Entwicklung der Löhne und Profite, sondern derjenigen der Renten. Nämlich hatte der Aufschwung der Preisrevolution, die sich auch auf Ungarn verbreitende Geldwertung den Wert der bauerlichen Geldleistungen — die früher im Vordergrund der feudalen Rente standen — schnell verringert. Die Entwertung der Geldrente regte die Gutsherrn an, sich mit den Formen der Naturalrente, hauptsächlich mit der hochgradigen Ausbeutung der Arbeitsrente zu entschädigen.

Demnach wurde durch die Preisrevolution, die die Anwendung der Lohnarbeit in den Betrieben der landwirtschaftlichen Unternehmer, der kapitalistischen Pächter förderte — wie dies der Fall in England war —, derselbe Prozeß in den Eigenwirtschaften der ungarischen bzw. ostmittel-europäischen Gutsherrn zurückgeworfen, da ja letztere höchstens »Anfänger« im Kapitalismus aber wahre feudale Rentner waren. Freilich

hätten sie an dem Arbeitslohn infolge der Geldwertung gewonnen, hingegen haben sie an der Geldrente verloren; sie lebten jedoch nicht der Gedankenwelt der Löhne und Profite, sondern in der Renten.

4. a) Als infolge der Geldwertung die Gutsherren gegen die Naturalformen der feudalen Rente orientiert wurden, und zwar hauptsächlich gegen die Arbeitsrente, bot sich auch Möglichkeit dazu, dies zu verwirklichen. Im Verhältnis zu der früheren Periode der Entwicklung der Vorwerkwirtschaft hatten sich die sozial-ökonomischen und politischen Bedingungen bedeutend geändert. Damals konnte die Fronarbeit der Leibeigenen nicht plötzlich auf das mehrfache erhöht werden. Seither hatte sich die Arbeitsrente fortwährend erhöht, und wurde die Praxis der unbegrenzten Fronleistung immer allgemeiner. Seither hatte sich der Gewaltapparat der herrschenden Klasse, die ständisch-feudale Staatsorganisation im sogenannten königlichen Ungarn wieder befestigt. Es kam nicht zur Wiederholung des Bauernkrieges von 1514; begrenzte Bauernaufstände von lokalem Charakter wurden gerade um 1570 niedergeschlagen.

Die Ausbildung des Systems der Erbuntertätigkeit — der ungarischen Abart der »zweiten Leibeigenschaft« — wirkte als Gegenkraft der Verbreitung der Lohnarbeitsverhältnisse entgegen und führte mit der Möglichkeit, die Bauern an die Scholle zu binden, ihre Robotleistung ungemessen zu steigern, zum Rückfall auch der bereits einmal erreichten kapitalistischen und Übergangsformen.

b) Dieser retrograder Prozeß wurde dann durch das Aufhören der Preisrevolution gekrönt, als die »Agrardepression« erfolgte, deren Zeichen sich bereits in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts bemerkbar machten, um sich dann von der Mitte des Jahrhunderts an gänzlich zu entfalten. Inmitten der fallenden Preise der landwirtschaftlichen Produkte konnte es wirklich vorkommen, daß die Gutsherren in Geldverlegenheit gerieten. Trotzdem haben sie häufig Riesenbeträge auf feudale Zwecke ausgegeben. Für kapitalistische Zwecke hingegen hatten sie kein Geld, — da sie dazu, infolge der veränderten wirtschaftlich-sozialen Verhältnissen, nunmehr weder angespornt und noch weniger gezwungen waren.